

КАТЕГОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

CATEGORIES OF LEGAL SCIENCE

Митрофанов І.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті розглядаються проблеми визначення категорій юридичної науки. Актуальність статті пояснюється тим, що категорії та поняття, що сформульовані юридичною наукою, є інструментом пізнавальної діяльності, способом розуміння та фіксації досягнутих правових знань. В них накопичені та систематизовані змістовні, предметні знання про правничу дійсність. Юридичні категорії та поняття визнаються відправною точкою, з якої юридична наука впевнено крокує до нових результатів у пізнанні державно-правових явищ. Тому, хоча юридичні категорії й є суб'єктивним відображенням правничої реальності, у науковому аспекті суттєвим вважається саме те їх об'єктивне змістовне навантаження, яке правильно віддзеркалює цю реальність, незалежно від того знання, що привноситься конкретним дослідником-юристом. Ось чому проблеми категоріального апарату юридичної науки приречені на постійну їх актуалізацію. Метою статті є створення моделі визначення терміну «категорія» юридичної науки. Досліджуються різні підходи до розглянутої дефініції. Робиться висновок, що юридичні категорії – це найширші за обсягом узагальнення абстрактні фундаментальні поняття юридичної науки, зміст яких визначається своєрідністю предмета юридичної науки, що постають перед нами як складовий елемент методу юриспруденції, цілісна теорія об'єкта державно-правової організації соціуму. Юридичні категорії й їхня досконалість свідчать про рівень розвитку юридичної науки, стан її наукової зрілості. Є фундаментальні поняття, які не можуть отримати статус категорії, оскільки перебувають в полі постійного дискурсу, наприклад, поняття «кримінальна відповідальність». Виходячи з цього, слід проводити постійну роботу щодо удосконалення категоріально-понятійного апарату юридичної науки.

Ключові слова: правові категорії, правові поняття, юридична наука, категорії юридичної науки, ознаки категорій, відмінність категорій і понять.

The article deals with the problems of defining the categories of legal science. The relevance of the article is explained by the fact that the categories and concepts formulated by legal science are a tool of cognitive activity, a way of understanding and recording the acquired legal knowledge. They accumulate and systematize meaningful, objective knowledge about legal reality. Legal categories and concepts are recognized as the starting point from which legal science confidently steps towards new results in the knowledge of state-legal phenomena. Therefore, although legal categories are a subjective reflection of legal reality, in the scientific aspect, their objective content load is considered essential, which correctly reflects this reality, regardless of the knowledge brought by a specific legal researcher. That is why the problems of the categorial apparatus of legal science are doomed to their constant updating. The purpose of the article is to create a model for defining the term «category» of legal science. Various approaches to the considered definition are studied. It is concluded that legal categories are the broadest abstract fundamental concepts of legal science, the content of which is determined by the uniqueness of the subject of legal science, which appear before us as a constituent element of the method of jurisprudence, a holistic theory of the object of the state-legal organization of society. Legal categories and their perfection indicate the level of development of legal science, the state of its scientific maturity. There are fundamental concepts that cannot receive the status of a category because they are in the field of constant discourse, for example, the concept of «criminal responsibility». Based on this, constant work should be carried out to improve the categorial and conceptual apparatus of legal science.

Key words: legal categories, legal concepts, legal science, categories of legal science, features of categories, difference between categories and concepts.

Актуальність. Під час формування науки як специфічної галузі людського пізнання сьогодні юриспруденцію так само захопив науковий дух позитивізму та раціональності як головного гносеологічного інструментарію, і на цей час українська правова сім'я уже не мислиться як щось ненаукове, що й не має власного понятійно-категоріального апарату. Так, «характерною рисою наукового знання називають однозначну визначеність понятійно-категоріального апарату теорії, а не просто наявність спеціальної термінології» [1, с. 149].

Категорії та поняття, що сформульовані юридичною наукою, є інструментом пізнавальної діяльності, способом розуміння та фіксації досягнутих правових знань. Це пов'язано з тим, що в них накопичені та систематизовані змістовні, предметні знання про правничу дійсність. Юридичні категорії та поняття визнаються відправною точкою, з якої юридична наука впевнено крокує до нових результатів у пізнанні державно-правових явищ. Тому, хоча юридичні категорії й є суб'єктивним відображенням правничої реальності, у науковому аспекті суттєвим вважається саме те їх об'єктивне змістовне навантаження, яке правильно віддзеркалює цю реальність, незалежно від того знання, що привноситься конкретним дослідником-юристом. Ось чому проблеми понятійно-категоріального апарату юридичної науки приречені на постійну їх актуалізацію, поза залежністю від рівня їх дослідженості на цей час.

Стан розроблення. Проблеми категорій в юридичній науці не можна визнати такими, що не розгляда-

лися науковцями. В різні періоди розвитку юридичної науки вони розглядалися в наукових працях С.С. Алексєєва, С.В. Бобровник, А.М. Василєва, О.Б. Венгерова, Т.О. Дідича, Л.І. Заморської, В.Н. Каргашова, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, Н.М. Крестовської, А.Ф. Крижановського, Л.Г. Матвєєвої, О.Г. Мурашина, В.С. Нерсесянца, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, М.І. Панова, П.М. Рабиновича, О.Ф. Скакун, В.М. Сирих, С.Г. Стеценка, М.М. Тарасова, І.Л. Честнова, Ю.С. Шемшученка й інших вчених. Проте питання визначення категорій та встановлення їх особливостей в юридичній науці залишаються в полі нескінченного дискурсу.

Метою статті є створення моделі визначення терміну «категорія» юридичної науки.

Результати дослідження. Особливістю юридичної науки є специфічний стиль мислення та підхід до визначення, аналізу й оцінювання понять та явищ. У зв'язку із цим, разом з категоріями філософії в межах кожної науки прийнято виокремлювати похідні конкретно-наукові категорії (у нашому кейсі – юридичні (правничі) категорії), які використовуються в окремих галузях наукового знання, виступають як наслідок узагальнення знань про локальну й особливу сферу пізнання. Саме юридичні категорії фіксують загальний підсумок наукового пізнання об'єктивної сутності як суспільного явища [2, с. 90]. Із точки зору лінгвістики категорія (грецьк. *categoria* (κατηγορία) – ознака, висловлення, судження) – це одна з пізнавальних форм мислення людини, яка уможливорює узагальнення її досвід

і здійснення його класифікації. У когнітивній лінгвістиці категорією визнається когнітивна структура, концептуальний клас, що складається з елементів, членів категорії, об'єднаних «родинною подібністю». У всіх членів «родини» (слів або понять) є цілком реальні спільні риси, проте вони можуть бути виявами не зовнішньої схожості, а глибинного генетичного підґрунтя. Елементи, що належать до категорії, можуть становити єдине ціле, незважаючи на те, що не всі вони мають саме ті спільні властивості, які визначають суть категорії [3, с. 17, 18].

Останнє визначення не створює можливості для розмежування наукової категорії та філософської категорії. Відправною підставою для розрізнення цих категорій може бути предметна площина, в якій вони з'являються як форми мислення. Якщо філософські категорії є кордонні загальні універсальні поняття, що охоплюють власним обсягом і змістовним навантаженням усі грані мислимий людиною світобудови, то наукові категорії (у нашій ситуації – конкретно-наукові категорії) визнаються такі кордонні загальні універсальні поняття щодо предметної площини саме цієї науки, і за межами розглядуваної площини категоріями не вважаються. Причому, в межах конкретної науки категорії мають проникати в переважну більшість структурних елементів її предметної площини, а в іншому випадку вони будуть визнаватися поняттями науки, що не слід рахувати як категорії. У межах кожної конкретної науки категоріями є кордонні результати аналізу, синтезу й узагальнення.

А.М. Васильєв вважає, що дослідження юридичних категорій і з'ясування понятійної структури теорії права з позицій діалектичної логіки допомагає вдосконалювати інструментарій юридичної науки, а отже, збільшують можливості успішного виконання власних завдань, у зв'язку із чим проблема правових категорій виступає не просто як наукознавча, а як методологічна проблема юридичної науки [2, с. 8]. Методологічна функція загальної теорії держави та права виражається у формуванні понятійно-категоріального апарату системи юридичних наук, створенні універсальної юридичної мови, що реально забезпечує єдність у класифікації та оцінюванні явищ фахівцями різних галузей права [4, с. 27]. Саме такий апарат надає якісну визначеність правничому науково-теоретичному мисленню, фіксує структуру фундаментальних знань про право та логіку їх перспективи, що проявляється в системі головних юридичних понять – категорій [2, с. 10].

О.О. Рудаков вважає, що в загальному вигляді роль категоріального методу в юриспруденції (побудови системи юридичних категорій) вбачається в такому: використання категоріального методу об'єднує знання про державу та право, що наявні в спеціальних юридичних науках, уможливує абстрагуватися від значного обсягу думок, підходів, теоретично відтворити їхній загальний образ і тим самим сприяти цілісності пізнавальної діяльності в усіх галузях юридичної науки [5, с. 6]. Юридичні категорії структурують наукову матерію юридичної науки, постають своєрідним конструктивним фундаментом правової мови, юридичні ж поняття є лексичним складом цієї мови. Взаємовідносини ж між юридичними поняттями та категоріями, разом із інструментарієм юридико-технічних прийомів і засобів, можна тлумачити як найважливішу складову частину «граматики» правової мови. Така мова – це історично сформована система лексичних, фразеологічних, граматичних і стилістичних мовних засобів, якими забезпечуються комунікативні потреби в правовому житті соціуму. Причому основними сферами функціонування мови права визнаються законодавство, судочинство та нотаріальне діловодство, юридична наука й освіта, правова інформація, правова публіцистика [6, с. 136]. На цей час юридична наука й юридична освіта виступають не лише як сфери існування мови права, але вони є центральними формами та методами утвердження, використання

і зміни мови права. При цьому загальнотеоретична юридична наука як наука та навчальна дисципліна має провідне значення, визначаючи магістральну перспективу правової мови в юридичній теорії і практиці [7, с. 361].

Слід визнати справедливою точку зору А.М. Васильєва щодо того, що будь-яка наука, осягаючи власний предмет у своєрідних поняттях, виступає як специфічна логіка теорії цього предмета, тому категоріальний апарат теорії права не може розглядатися як модифікація категорій філософії, понятійне коло теорії права є теоретичним відображенням діалектики правової дійсності і її проявів [2, с. 43]. Висловленим підкреслюються дві особливості правових категорій, що виступають своєрідними передумовами з'ясування їх природи та системи: 1) правові категорії характеризуються певною самостійністю відносно категорій діалектики зокрема та категорій філософії взагалі, у тій мірі, що ними не дублюються та не повторюються ці категорії, хоча за своїм змістовним навантаженням можуть виступати як частина таких категорій; 2) специфіка юридичних категорій обумовлюється особливостями предмета правового регулювання та предмета юридичної науки.

А.М. Васильєв виокремлює ще одну особливість правових категорій, вказуючи на те, що під час розгляду правових категорій і понятійного апарату теорії права в тій їхній частині, у якій осмислюються правові встановлення, можна констатувати, що правові категорії порівняно з нормами права віддзеркалюють процеси реальної дійсності нібито опосередковано. Інакше кажучи, при цьому маються на увазі різні шаблі відображення. У нормах права завжди певним чином виражений досвід організації суспільних відносин, осмислені й віддзеркалені наявні суспільні процедури. Тому про правові категорії в певному значенні можна говорити, що вони подвоюють відображення, є віддзеркаленням віддзеркалення [2, с. 49–50] (подвійне віддзеркалення). Із таким умовиводом можна скоординувати свою точку зору лише за умови, що коли нами визнається, що змістове навантаження правових категорій і правових понять визначається чинним позитивним правом, і перебуває першою чергою в залежності від цього права, а вже згодом від об'єктивної реальності. Проте, на нашу думку, змістове навантаження правових категорій (і навіть здебільшого правових понять) відображає особливості предмета правового регулювання, а вже потім складає правові тексти або використовується при їхньому трактуванні. Це пояснюється тим, що для урегулювання суспільних відносин *post factum*, або, поготів, забігти вперед, слід отримати певні знання щодо предмета правового регулювання та сформулювати правовою мовою в термінах, пов'язуваннях між собою, що вже в подальшому може оформитися в норму права, а може і ні. О.О. Рудаков зазначає, що уявлення, які відображають характеристики юридичних явищ, відносно суб'єктивні, а отже, відносно суб'єктивні і юридичні категорії тому, що є не самою системою реальних рис предметів і явищ, котрі наявні навколишньому нас світі, а є проекцією цих рис у свідомості людини, їх з'ясування й описання [5, с. 30]. Така точка зору є адекватнішою, ніж умовивід щодо правових категорій як про подвійне віддзеркалення.

А.М. Васильєв указує на те, що в теорії права поняття виступають як логічна форма розуміння сутності правових явищ, як відображення закономірного й особливого в правовій дійсності, вони не апріорні, а адресовані сукупності об'єктивно наявних правових явищ, є результатом синтезу правових приписів, квінтесенцією юридичних знань [2, с. 56]. Іншими словами, автор наближає визначення правових понять і категорій до більш-менш усталеного їх бачення як філософією, так і загальноправовою наукою. Точка зору щодо подвійного віддзеркалення оспорується іншими вченими, які наводять такі аргументи: 1) нормативно-регулятивні засоби права самі є проявом дійсності тому, що, відокремлюючись від людини, існують

відносно об'єктивно; 2) нормативні регулятори закріплюють певний досвід, практику певних суспільних відносин; 3) ставлять за практичну мету – нормування суспільних відносин, установа правапорядку; 4) знання, «вмонтовані» в праві, обмежені моментом видання юридичного джерела, а отже, не розвиваються; 5) державно-правова дійсність не вичерпується нормами права, засадами, метою тощо [5, с. 37]. Слід зазначити, що вся сукупність нормативно-правових актів, правових відносин і правової свідомості знаходить свій вираз в юридичних поняттях і категоріях, якими описується правова дійсність і уможливується формулювання загальнообов'язкових правил поведінки на нормативному й індивідуальному рівнях правового регулювання.

Юридичними науковими поняттями є змістовні, предметні образи, які відтворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну сутність реальних процедур правової дійсності та відносин, що в ній наявні, і виражають в особливій формі правову якісну визначеність цих явищ і процесів. У логічному арсеналі кожної науки основне теоретичне навантаження покладається на її головні, фундаментальні поняття-категорії. Їх ланцюг визначає систему знань у цій галузі науки. Правові категорії є граничними за рівнем узагальнення фундаментальні абстрактні поняття теорії правознавства. Отже, стрижневим відмінником юридичних категорій від усього масиву юридичних дефініцій, як уважає А.М. Васильєв, є те, що ними визнаються лише кордонні загальні фундаментальні абстрактні поняття. Автор визначення цих категорій відносить до особливих завдань загальнотеоретичної науки.

М.І. Панов під правовими категоріями розуміє фундаментальні, найширші за обсягом узагальнення універсальні правові поняття, що фіксують найсуттєвіші закономірні зв'язки та відносини у сфері правової дійсності. Специфікою правових понять і категорій є те, що вони не лише віддзеркалюють певний рівень знань щодо об'єктів і явищ правової реальності й виступають засобом подальшого та поглибленого їх пізнання, а й те, що при додаванні їх до норм права (позитивне право – *de lege lata*) вони утворюють зміст останніх, виконуючи найважливішу функцію права – регулятивну й визначаючи при цьому обсяг і зміст правового регулювання. Правовими поняттями є основні одиниці розумової діяльності людини (її знань), що відтворюють суттєві, тобто загальні (типові) та відмінні ознаки (властивості, риси) фактів, явищ, процесів, становивши у сфері держави і права. Вони виражаються в термінах (словах і словосполученнях), правових визначеннях (дефініціях), які фіксуються в тексті права й мають сувору логічну визначеність з точки зору їх змістовного навантаження, обсягу та співвідношення іншими поняттями [8, с. 54].

Юридична категорія є розвиненою формою абстрактного мислення людини, що гранично відображає й узагальнює істотні властивості та зв'язки явищ і процесів об'єктивно наявної державно-правової організації соціуму у вигляді змістовних образів, які використовуються юридичною наукою як свій метод. Юридичні категорії мають такі риси: 1) специфічний об'єкт відображення: юридичною категорією описуються властивості та зв'язки явищ і процесів державно-правової організації соціуму; юридичні категорії відображають якісну визначеність явищ і процесів державно-правової організації соціуму, яка, як найважливіший об'єкт віддзеркалення, слугує підставою розмежування юридичних і інших наукових категорій; 2) використання в межах юридичного знання: юридичні категорії виконують методологічну функцію в пізнанні навколишньої нас дійсності, є методом юридичної науки, цілісною теорією об'єкта державно-правової організації соціуму, що відображається юридичною наукою; 3) спроможність мати правову форму: юридичні категорії дозволяють оцінювати певні суспільні процеси з точки зору правової форми, у якій вони рухаються та проявляються;

формальність – це суттєва ознака права, а зв'язок із правом (зв'язаність правом) є істотною властивістю держави [5, с. 42–43]. Отже, О.О. Рудаков уважає, що юридичні категорії визначаються особливостями предмета юридичної науки, виступають як складена частина методу юридичної науки, а так само мають специфічну правову форму, якою визнається формальна визначеність. До того ж, не слід ігнорувати думки вчених щодо правових категорій як найширших за обсягом узагальнень універсальних (абстрактних) правових понять.

О.І. Коровайко вказує на те, що понятійно-категоріальний апарат – це явище, яке має характер системи, основою якої є відповідні категорії, а поняття слугують засобом розкриття категорій та встановлення зв'язків між елементами понятійно-категоріальної системи. Виходячи із такого погляду, вчений наполягає на тому, що уможливується побудова певного понятійно-категоріального ланцюга (категорія – поняття, що вона охоплює), який описує відповідну теоретичну концепцію або теорію чи характеризує практичну площину її реалізації. Такий підхід дозволяє всі поняття та категорії, які стосуються сфери кримінального провадження, систематизувати та встановити взаємозв'язки і відповідність їх змістовного навантаження між собою [9, с. 110].

А.М. Васильєв юридичні категорії розглядає як «структурні понятійні ланцюги», виділяючи опорні групи категорій: норма права, система права, форма (джерело) права, законність, реалізація права, правові відносини, правовий порядок, а так само групи категорій: правовий генезис, історичний тип права, функціональний розряд категорій механізму правового регулювання, засад права, а також говорить про парні правові категорії, включаючи до них норму права та правові відносини [2]. О.О. Рудаков вказує на те, що «як підстави описування системи юридичних категорій мають виступати стійкі, об'єктивні зв'язки, що повторюються (закони) як між явищами об'єктивно існуючої державно-правової дійсності, так і між категоріями, що відображають цю дійсність. У виборі вихідної системотворчої юридичної категорії дозволяє підхід, у межах якого має бути обрана наукова категорія, що максимально повно й узагальнено фіксує буття не лише права, але й держави, їх зв'язки та взаємні переходи. Така юридична категорія повинна охоплювати власним обсягом обсяги інших категорій і понять, що розкривають її зміст. Здебільшого, на думку О.О. Рудакова, слід використовувати як фундаментальні й узагальнюючі категорії «державно-правова організація соціуму» або «державно-правова система». Ці категорії найбільш узагальнені для держави та права, відображають їхне буття. Разом із тим вони описують внутрішні та зовнішні зв'язки та взаємовідносини держави, права й інших явищ навколишньої нас дійсності [5, с. 62 – 63].

У цьому зв'язку необхідно зазначити, що особливості предмета юридичної науки цілком допускають використання поняття «правова система соціуму» тому, що предметом юридичної науки є сутнісні характеристики (рисни) права та держави в їх понятійно-правовому розумінні та вираженні; це поняття права, що вміщує відповідне правове поняття держави, що й відображає сутнісні риси права та держави. Отже, дефініція правової системи може предстати перед нами в статусі повноцінної центральної категорії юридичної науки, що встановлює її категоріальне коло. Під правовою системою розуміється конкретно-історично обумовлений комплекс усіх взаємопов'язаних правових явищ (норм права, юридичних установ, правосвідомості та правової культури, юридичної практики тощо), які функціонують у певній країні [10, с. 317].

О.О. Рудаков уважає, що порядок розвірчування системи юридичних категорій, а отже, встановлення зв'язків між ними можна представити так: за головною (відправною) категорією розташовуються основні правові категорії, які тією чи іншою мірою відносяться до будь-якої дер-

жави та право, до всіх стадій їх перспективи, далі розміщуються пов'язані з основними категоріями ті категорії, які розкривають їхню структуру, функції, форму, генезис тощо, і нарешті, відбиваються й менш загальні підсистеми правових понять [5, с. 63]. При цьому прослідковується застосування дедуктивного підходу – від загального до конкретного. У цьому зв'язку викає питання, а чому неможливим є зворотній підхід? Видається вірнішим скористатися філософським поділом усіх категорій на три типи: кордонні результати аналізу, кордонні результати синтезу та кордонні результати узагальнення. Також слід скористатися і концепцією, згідно з якою кожна юридична категорія використовується разом зі своєю парою, своїм «опонентом», і при цьому така пара розділяє всю реальність (у цій ситуації – правову дійсність) на дві взаємно неперетинні половини.

І.С. Смазнова, досліджуючи агресію і толерантність, як парні юридичні категорії, обирає таку логіку дослідження: на першій стадії в межах аналізу агресії або толерантності як самостійного явища виділені такі етапи, як описування ознак явища, виявлення його форми і змісту, значення, видів і тощо. В межах другої стадії можуть бути виокремлені етапи виявлення окремих рис парності юридичних категорій. На третій стадії можливе виділення таких етапів, як дослідження спільних ознак парних явищ чи процесів, їх специфіки, проблем внутрішньої і зовнішньої взаємодії, абсолютизації тощо. На четвертій стадії встановлюється складна внутрішня їх взаємодія, аналізується їх включення у взаємозв'язок вищого рівня. При цьому розкривається їх єдність в межах однієї і тієї ж сутності, яка взаємодіє з іншою, протилежною собі системою [11, с. 242].

Посвідчення висловлених поглядів на систематизацію юридичних категорій цілком відповідає визначенню такої категорії як найширших за обсягом узагальнення абстрактних фундаментальних понять юридичної науки, зміст яких визначається своєрідністю предмета юридичної науки, що постають перед нами як складовий елемент методу юри-

спруденції, цілісна теорія об'єкта державно-правової організації соціуму. У разі, якщо як головну юридичну категорію представляти правову систему – цілісне коло правових явищ і процедур, взаємозалежних і взаємообумовлених, що юридично впливають на суспільні відносини, і позиціонують її як кордонний результат синтезу, протистояти їй буде категорія, яка віддзеркалює ту дійсність, на яку спрямований цей вплив, отже, предмет правового регулювання. У разі, якщо вести розмову відносно категорій як кордонних результатів аналізу, як пару цього щабля слід уважати, для прикладу, норму права й юридичний факт, суб'єктивне юридичне право та суб'єктивний юридичний обов'язок, заборону й її додержання як форму реалізації тощо. Як кордонні результати узагальнення можна розглядати форму права, систему права, правову свідомість, правові відносини, юридичну відповідальність тощо. Безперечно, подібна систематизація юридичних категорій виглядає зразковою, робочою, своєрідним нарисом, начерком у межах дослідження загальних питань методології й організації наукових досліджень в сфері юриспруденції, і така система вимагає подальшого розроблення. Уявляється, що для мети цієї роботи такого описання питань юридичних категорій повністю вважаємо достатнім.

Висновки. Юридичні категорії – це найширші за обсягом узагальнення абстрактні фундаментальні поняття юридичної науки, зміст яких визначається своєрідністю предмета юридичної науки, що постають перед нами як складовий елемент методу юриспруденції, цілісна теорія об'єкта державно-правової організації соціуму. Юридичні категорії й їхня досконалість свідчать про рівень розвитку юридичної науки, стан її наукової зрілості. Є фундаментальні поняття, які не можуть отримати статус категорії, оскільки перебувають в полі постійного дискурсу, наприклад, поняття «кримінальна відповідальність». Виходячи з цього, слід проводити постійну роботу щодо удосконалення категоріально-понятійного апарату юридичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рупташ О. В. Евристичний потенціал поняття смислу в гуманітарнонаукових парадигмах знання : дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.09. Чернівці, 2015. 384.
2. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юридическая литература, 1976. 264 с.
3. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 2. 350 с.
4. Теорія держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
5. Рудаков А. А. Парные юридические категории: теория прав и обязанностей : монография. Москва : Проспект, 2016. 232 с.
6. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія : навч. посіб. 2-ге вид., змін. і доп. Київ : Стило, 2004. 277 с.
7. Манько Д. Г. Технології та алгоритми юридичної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2020. 460 с.
8. Панов М. І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60.
9. Коровайко О. І. Формування понятійно-категоріального апарату кримінального процесу на прикладі реалізації міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні. *Наше право*. 2016. № 1. С. 107–113.
10. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
11. Смазнова І. С. Агресія і толерантність : філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.